

Wojciech Sokół¹

Zmiana systemu wyborczego jako problem badawczy

Słowa kluczowe: system wyborczy, partie polityczne, reformy wyborcze, zmiany wyborcze

Keywords: electoral system, political parties, electoral reform, electoral changes

Streszczenie

Celem artykułu jest przegląd głównych zagadnień badawczych związanych z analizą zmian systemów wyborczych. Począwszy od lat dziewięćdziesiątych XX w. problematyka ta stała się bowiem popularnym tematem badawczym eksploatowanym w badaniach politologicznych i konstytucyjnych. W oparciu o przegląd literatury przedmiotu zwrócono uwagę na badania dotyczące podmiotów zaangażowanych w zmiany systemów wyborczych, motywacji leżących u podstaw tych decyzji, świadomości politycznych konsekwencji uczestników zmian, przekładania politycznych preferencji w efekty zmian systemów wyborczych, czynników kształtujących procesy reform wyborczych.

Abstract

Changing the electoral systems as a research problem

The aim of the article is to review the main research issues related to the analysis of changes in electoral systems. Since the nineties of the twentieth century, the issue has become a popular research. Based on the literature review, attention was drawn to research on entities involved in changes to electoral systems, the motivations underlying these deci-

¹ ORCID ID: 0000-0002-3905-0852, profesor, Katedra Systemów Politycznych i Praw Człowieka, Instytut Nauk o Polityce i Administracji, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie. E-mail: wojciech.sokol@mail.umcs.pl.

sions, awareness of the political consequences of participants into the effects of changes in electoral systems, factors shaping electoral reform processes.

✱

Celem poniższego opracowania jest przegląd głównych zagadnień badawczych związanych z analizą zmian systemów wyborczych. Począwszy od lat dziewięćdziesiątych XX w. problematyka ta stała się bowiem popularnym tematem badawczym eksploatowanym w badaniach politologicznych i konstytucyjnych. Zainteresowanie to w dużej mierze wynikało z obserwacji praktyki politycznej. O ile bowiem, w latach sześćdziesiątych czy siedemdziesiątych zmiany systemów wyborczych w demokracjach zachodnich zdarzały się niezwykle rzadko², to z kolei w ostatniej dekadzie XX w. oraz w początkach następnego stulecia pojawiła się fala reform zarówno w ustabilizowanych demokracjach zachodnich jak i w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej. W oparciu o przegląd literatury przedmiotu wydaje się, że zaprezentowanie całościowego obrazu problemu wymaga odpowiedzi na następujące pytania: 1) Jakie podmioty są zaangażowane w zmiany systemów wyborczych? 2) Jakie są ich cele i zamiary? 3) Jaka jest ich świadomość politycznych konsekwencji zmian? 4) W jaki sposób preferencje uczestników przekładają się na wyniki reform? 5) Jakie czynniki kształtują procesy reform wyborczych?

I. Podmioty procesu zmian systemów wyborczych

W literaturze przedmiotu istnieje zgodność w kwestii, że głównymi decydentami w przedmiocie reform wyborczych są politycy działający zarówno samodzielnie jak i z upoważnienia swoich partii politycznych. Nie było przypadków znaczących reform wyborczych, przynajmniej w ugruntowanych demokra-

² D. Nohlen, *Changes and Choices in Electoral Systems*, [w:] *Choosing an Electoral system: Issues and Alternatives*, red. A. Lijphart, B. Grofman, Praeger 1984, s. 184; R. Katz, *A Theory of Parties and Electoral Systems*, Baltimore 1980, s. 123.

cjach, w których politycy nie odegrali żadnej roli³. Dzieje się tak z dwóch powodów: po pierwsze to zazwyczaj politycy kontrolują mechanizmy umożliwiające zmiany reguł wyborczych; po drugie reformy wyborcze mają dużo bardziej bezpośredni i znaczący wpływ na status polityków niż na kogokolwiek innego. Większość badań koncentruje się wyłącznie na politykach, postrzegając decyzje dotyczące systemów wyborczych jako pole, na którym politycy starają się maksymalnie zwiększyć swoją władzę⁴.

Politycy jednak nie są wyłącznymi podmiotami decyzyjnymi w tej kwestii i badacze wyróżniają jeszcze cztery inne rodzaje potencjalnie zaangażowanych podmiotów. Są to: instytucje władzy sądowniczej, grupy interesów i nacisku, opinia publiczna, uczestnicy międzynarodowi. Ostatni z wymienionych są często zaangażowani w procesy reform wyborczych podczas transformacji demokratycznych⁵, natomiast dużo mniej ich rola jest istotna w ustabilizowanych demokracjach.

Orzeczenia sądowe mogą limitować zakres zmian wyborczych dokonując ich oceny z perspektywy zgodności z konstytucją. Na przykład, w 2013 r. Trybunał Konstytucyjny we Włoszech zdecydował, że prawo wyborcze uchwalone w 2005 r. było niekonstytucyjne⁶. Cztery lata później ten sam sąd zakwestionował kluczowe fragmenty prawa wprowadzającego nowe rozwiązania we włoskim systemie wyborczym. Inne znaczące sądowe interwencje w sprawie systemów wyborczych omawiane są m.in. przez Richarda Katza oraz Kieran Williamsa⁷. Z ich ustaleń wynika, że chociaż zdarzało się, iż orzeczenia sądowe znacząco zmieniały określone rozwiązania wyborcze (w szczególności de-

³ A. Renwick, *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy*, Cambridge 2010, s. 16.

⁴ K. Benoit, *Models of Electoral System Change*, „Electoral Studies” 2004, nr 3, s. 363–389; J. Colomer, *It's parties That Choose Electoral Systems (or, Duverger's Laws Upside Down)*, „Political Studies” 2005, nr 1, s. 1–21; E. Calvo, *The Competitive Road to Proportional Representation: Partisan Biases and Electoral Regime Change under Increasing Party Competition*, „World Politics” 2009, nr 1, s. 1050–1074.

⁵ A. Reynolds, *Designing Democracy in a Dangerous World*, Oxford 2011, passim; B. Reilly, *Elections and Post-Conflict Political Development*, [w:] *Political Economy of Statebuilding: Power after Peace*, red. M. Berdal, D. Zaum, London 2013, s. 33–47.

⁶ G. Baldini, A. Renwick, *Italy toward (Yet Another) Electoral Reform*, [w:] *Italian Politics: The Year of Bulldozer*, New York 2015, s. 164–165.

⁷ R. Katz, *Democracy as a Cause of Electoral Reform: Jurisprudence and Electoral Change in Canada*, „West European Politics” 2011, nr 3, s. 587–606; K. Williams, *Judicial Review of*

czyje Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych Ameryki), to poważne zmiany systemów wprowadzane za pośrednictwem sądów pozostają rzadkością⁸.

Znacznie częściej odnotowywane jest oddziaływanie opinii publicznej. Wpływ ten jest niekiedy wywierany poprzez zinstytucjonalizowane mechanizmy takie jak referenda i zgromadzenia obywatelskie których przedmiotem są zmiany systemów wyborczych⁹. Jednak dużo częściej rola opinii publicznej przejawia się w reakcjach na zachowania polityków (partii politycznych) podejmujących decyzje w tych kwestiach¹⁰. W efekcie, po pierwsze politycy mogą wycofać się z korzystnych dla nich reform jeśli obawiają się, że wyborcy mogą ich ukarać za popieranie zmian u podstaw których leżą partykularne i egoistyczne intencje. Po drugie, politycy mogą wprowadzać zmiany (do których w innych okolicznościach nie dążyliby), jeśli są przekonani, że wyborcy nagrodzą ich za takie działania. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że motywem wielu takich reform w ostatnim ćwierćwieczu była chęć polityków zmanifestowania wyborcom, że reagują oni na ich rozczarowanie politycznym status quo w państwie popierając popularne rozwiązania w zakresie zmian ordynacji wyborczych¹¹.

Prawdopodobnie najmniej przeanalizowana jest rola podmiotów reprezentujących określone interesy oraz grupy nacisku. Najczęściej zwracano uwagę na środowiska zainteresowane demokratyzacją systemu politycznego lub grupy nacisku forsujące określone interesy ekonomiczne lub inne preferencje których urzeczywistnienie wiązałoby się ze zmianą instytucjonalnych reguł rywalizacji wyborczej¹².

Electoral Thresholds in Germany, Russia, and the Czech Republic, „Electoral Law Journal” 2005, nr 3, s. 191–206.

⁸ R. Hasen, *The Supreme Court and Election Law: Judging Equality from Baker v. Carr to Bush v. Gore*, New York 2003, passim.

⁹ M. Donovan, *The Politics of Electoral Reform in Italy*, „International Political Science Review” 1995, nr 1, s. 47–64; L. Le Duc, *Electoral Reform and Direct Democracy in Canada*, „West European Politics” 2011, nr 2, s. 461–478.

¹⁰ A. Renwick, *Electoral Reform in Europe since 1945*, „West European Politics” 2011, nr 3, s. 145.

¹¹ A. Renwick, B. Pilet, *Face san the Ballot: The Personalization of Electoral Systems in Europe*, Oxford 2016, s. 210.

¹² Thomas Cusack przedstawia interpretację zmian systemów wyborczych na początku XX w., w której politycy są jedynie przekąźnikami woli szerszych grup ekonomicznych; T. Cu-

II. Motywacje podmiotów reform wyborczych

Powyższe rozważania dotyczące wyróżnienia podmiotów zaangażowanych w reformy wyborcze podniosły już kwestię ich motywacji, w świetle której dążą one do realizacji swoich interesów. Biorąc pod uwagę, że głównymi uczestnikami zmian są politycy, zakłada się, że ich celem jest maksymalizacja korzyści swoich lub reprezentowanych przez nich partii politycznych. Kenneth Benoit w swoich badaniach prezentuje tezę, że partie polityczne (podobnie jak również wyborcy zainteresowani systemami wyborczymi) zgodnie z zasadą racjonalnego wyboru zawsze opowiedzą się za zmianą reguł wyborczych, jeżeli zapewni to im zwiększenie liczby mandatów parlamentarnych w porównaniu z tym co mogli by uzyskać w rezultacie funkcjonowania dotychczasowego systemu wyborczego¹³.

Teza K. Benoit'a wielokrotnie znajdowała potwierdzenie w analizach określonej polityki reform wyborczych w wielu państwach¹⁴. W rzeczywistości, rozpatrując całościowy obraz przesłanek przyświecających zmianom systemów wyborczych badacze rozważają odpowiedzi na różne związane z tym pytania. M.in. zastanawiają się czy u podstaw motywacji do reform leżały interesy indywidualnych polityków czy raczej reprezentowanych przez nich partii politycznych? Czy politycy koncentrują się jedynie na najbliższych wyborach czy też myślą bardziej długofalowo? Czy są głównie zainteresowani zdobyciem mandatów w instytucjach władzy ustawodawczej czy też sprawowaniem władzy w strukturach egzekutywy (choć zazwyczaj jest to tożsame, to niekiedy mogą zachodzić rozbieżności w kwestii celów indywidualnych)? Relewantnym również pytaniem, bazującym na wcześniejszej analizie roli odgrywanej przez opinię publiczną, jest dylemat czy politycy mają na uwadze jedynie mechaniczny wpływ określonych systemów wyborczych na rezultaty wyborcze, czy być może rozważają także kwestię wpływu podejmowanych przez nich decyzji na swoją popularność? W związku z tym Steven Reed i Michael Thies, oraz także Matthew S. Shugart wyróżniają motywację „uwarunkowaną wynikiem” i tą „uwarunkowaną działa-

sack, T. Iversen, D. Soskice, *Economic Interests and the Origins of Electoral Systems*, „American Political Science Review” 2007, nr 3, s. 373–391.

¹³ K. Benoit, op.cit., s. 373–374.

¹⁴ J. Colomer, *Handbook of Electoral System Choice*, Basingstoke 2004, passim.

niem¹⁵. W ramach tej drugiej jak wspomniano wcześniej brana jest pod uwagę rola opinii publicznej. Ważniejsze są w tym przypadku kwestie wizerunkowe niż sam rezultat reform. W swoich publikacjach m.in. R. Katz wskazuje, że o ile dążenie do maksymalizacji władzy w oczywisty sposób ma znaczenie, to nie jest ono jedynym czynnikiem kształtującym podejście uczestników zmian procesów wyborczych¹⁶.

Shaun Bowler, Todd Donovan i Jeffrey A. Karp, opierając się na wynikach ankiet przeprowadzonych w 4 państwach demokratycznych w latach 1999–2002, stwierdzili, że motywy polityków w kwestii reform wyborczych uwarunkowane były zarówno ich dążeniem do maksymalizacji liczby mandatów parlamentarnych jak i do respektowania wartości demokratycznych, co z kolei miało uzasadnienie wizerunkowe¹⁷. D. Bol przestudiował stanowisko 115 partii w sprawie 22 propozycji reform wyborczych w państwach należących do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) w latach 1961–2011 i doszedł do wniosku, że stanowiska te kształtowane były zarówno uwarunkowaniami aksjologicznymi (ideologicznymi) jak również interesami partyjnymi¹⁸.

Podczas gdy wspomniane wyżej prace koncentrowały się na motywacjach polityków, inni badacze przyglądali się także roli opinii publicznej. Analiza m.in. referendum w sprawie reform wyborczych wykazała, że obywatele podejmując określone decyzje kierowali się zarówno dążeniem do maksymalizacji szans wyborczych preferowanych partii politycznych jak i ponadpartyjnymi aspiracjami kształtowania demokratycznego systemu politycznego¹⁹.

W świetle badań pełne zrozumienie celów i zamierzeń w odniesieniu do zmian systemów wyborczych wymaga zatem uwzględnienia zarówno złożoności interesów władzy jak i motywacji aksjologicznych. Tym samym obecnie badacze na ogół zgadzają się, że popularne teorie eksplanacyjne zmian systemów wyborczych (np. teoria racjonalnego wyboru) w konkretnych przypadkach wymagają uzupełnienia o dodatkowe podejścia.

¹⁵ S. Reed, M. Thies, *The Causes of Electoral Reform in Japan*, [w:] *Mixed Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds?* red. M.S. Shugart, M.P. Wattenberg, Oxford 2001, s. 152–172.

¹⁶ R. Katz, *Comment*, „Representation” 2007, nr 4, s. 308.

¹⁷ S. Bowler, T. Donovan, J.A. Karp, *Why Politicians Like Electoral Institutions: Self-Interest, Values, or Ideology?*, „Journal of Politics” 2006, nr 2, s. 434–446.

¹⁸ D. Bol, *Electoral Reform, Values and Party Self-Interest*, „Party Politics” 2016, nr 1, s. 102.

¹⁹ P. Norris, *Cultural Explanations of Electoral Reform: a Policy Cycle Model*, „West European Politics” 2011, nr 3, s. 531–550.

III. Wiedza o systemach wyborczych i ocena sytuacji decyzyjnej

Kolejne pytanie intrygujące badaczy problemu dotyczy świadomości uczestników reform wyborczych w kwestii możliwości zrealizowania wspomnianych celów. Świadomość taka obejmuje zarówno wiedzę zainteresowanych podmiotów o systemach wyborczych i ich efektach oraz ich orientację w zakresie oceny swojego potencjału politycznego, a w szczególności swojej popularności wśród wyborców. W wielu opracowaniach zwracano uwagę, że brak wiedzy o mechanizmach i konsekwencjach określonych systemów wyborczych lub brak świadomości erozji swojego poparcia społecznego skutkował błędami decyzyjnymi w kwestii wyboru rozwiązań wyborczych optymalnych dla danej partii politycznej²⁰.

Badania porównawcze polityki reform wyborczych dowodzą m.in. że wzrost wiedzy o systemach wyborczych skutkował na początku XX w. upowszechnieniem systemów proporcjonalnych. Zdaniem badaczy problemu, można jednak zauważyć, że określone rozwiązania wyborcze, pomimo świadomości ich istnienia w środowiskach politycznych nie znajdują często praktycznego zainteresowania. Uczestnicy reform wyborczych zdradzają nieufność wobec rozwiązań słabiej im znanych lub co do których uważają, że są niewielkie szanse na ich wprowadzenie²¹. Ponadto jak zauważają m.in. Josephine Andrews i Robert W. Jackman wiedza na temat efektów działania różnych systemów wyborczych powinna także uwzględniać czynnik niepewności²². Niekiedy okazywało się, iż wbrew intencjom i zapewnieniom zwolenników reform ich skutki różniły się z oczekiwaniami²³. W swoich badaniach Je-

²⁰ W. Sokół, *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007, s. 282–362.

²¹ Na przykład, systemy pojedynczego głosu przechodniego (Single Transferable Vote) dobrze znane i stosowane na wyspach brytyjskich oraz do pewnego stopnia w innych anglojęzycznych demokracjach, w wielu państwach są praktycznie całkowicie ignorowane jako potencjalne alternatywne systemy wyborcze. A. Renwick, *Electoral Reform....*, s. 134–146.

²² J. Andrews, R.W. Jackman, *Strategic Fools: Electoral Rule Choice under Extreme Uncertainty*, „*Electoral Studies*” 2005, nr 1, s. 64–85.

²³ Na przykład, takim ryzykiem niepewności w kwestii efektów wprowadzanych wówczas nowych systemów wyborczych obarczone były elekcje parlamentarne przeprowadzane w początkowym okresie transformacji demokratycznej w państwach postkomunistycznych. Ustanawianie przez reformatorów relatywnie proporcjonalnych systemów wyborczych było

an-Benoit Pilet i Damien Bol pokazują jak postrzeganie ryzyka jest istotne w planowaniu reform wyborczych oraz jak jego percepcja może być zróżnicowana wśród uczestników tego procesu²⁴.

IV. Przełożenie preferencji na wyniki reform wyborczych

W oparciu o swoje cele i zamierzenia oraz posiadaną wiedzę ośrodki decyzyjne dokonują wyboru określonych rozwiązań wyborczych. Jednak ostateczne decyzje nie zawsze są konsekwencją zakładanych preferencji popartych wiedzą o systemach wyborczych i swoim potencjale politycznym. Badacze zwracają uwagę na wiele uwarunkowań m.in., że decyzje o zmianie reguł wyborczych rzadko podejmowane przez jedną, spójną programowo i organizacyjnie partię polityczną. W przypadku natomiast występowania sfragmentaryzowanej i spolaryzowanej sceny politycznej czy rozbieżności pomiędzy koalicjantami ostateczny rezultat jest trudny do przewidzenia. Dodatkowo, wspomniana rola innych uczestników (grup interesu, opinii publicznej, charyzmatycznych liderów) procesu zmiany systemu wyborczego może sprawiać, że przełożenie preferencji na wyniki może dawać rezultaty dalekie od wstępnych kalkulacji²⁵.

W świetle badań określonych przypadków reform wyborczych okazywało się, że tworzenie jednolitego modelu zmian wyborczych (w oparciu na przykład o teorie racjonalnego wyboru) napotykało na wiele problemów. Skłaniało to badaczy do uwzględniania czynników kontekstowych, charakterystycznych dla konkretnych przypadków²⁶.

Z ustaleń Gideon Rahata i Reuven Y. Hazana wynika, że wśród zidentyfikowanych barier dla reform wyborczych relewantne znaczenie miały tradycje polityczne (np. przywiązanie do reguł demokracji westministerskiej

wówczas dość często obserwowanym mechanizmem asekuracji w obliczu niepewności. W. Sokół, op.cit., s. 229–257.

²⁴ J.-B. Pilet, D. Bol, *Party Preferences and Electoral Reform: How Time in Government Affects the Likelihood of Supporting Electoral Change*, „West European Politics” 2011, nr 3, s. 568–586.

²⁵ P. Emmenegger, K. Petersen, *Taking History Seriously in Comparative Research: The Case of Electoral System Choice, 1890–1939*, „Comparative European Politics” 2015, nr 6, s. 897–918.

²⁶ E.C. Browne, K.E. Hamm, *Legislative Politics and the Paradox of Voting: Electoral Reform in Fourth Republic France*, „British Journal of Political Science” 2011, nr 2, s. 165–198.

łączyło się z faworyzowaniem formuły większościowej), struktura społeczna oraz podziały socjopolityczne wśród obywateli oraz tzw. gracze wetujący (veto players) wykorzystujący formalne procedury dla blokowania czy opóźniania określonych rozwiązań²⁷.

Lidia Nunez i Kristoff Jacobs analizując dynamikę zmian systemów wyborczych w 16 państwach w okresie od 1975 do 2005 r. zauważali, że zmiana systemów wyborczych jest mniej prawdopodobna w państwach gdzie m.in. skutecznie ograniczono w ramach zasady podziału władz dyskrecyjne uprawnienia określonych instytucji²⁸. Z drugiej strony hipoteza, że sądowa kontrola aktów prawnych utrudnia wprowadzanie reform wyborczych, nie znalazła potwierdzenia.

Opracowania na temat dyfuzji wzorców instytucjonalnych, poszukują tendencji przyjmowania podobnych zasad wyborczych w określonych okresach, regionach, czy państwach powiązanych określonymi sieciami zależności²⁹. Dennis Pilon postrzega zmianę systemu wyborczego w kontekście sporów pomiędzy różnymi siłami politycznymi o kształt demokracji „a systemy wyborcze i ich reformy są jedynie jednym z pól walki”³⁰. Z kolei, zaproponowana przez M.S. Shugarta teoria „awarii systemowej” jest próbą wyjaśnienia przyczyn zmian wyborczych z perspektywy funkcjonowania systemu politycznego. M.S. Shugart określa awarię systemową systemu wyborczego (i jego poszczególnych elementów) jako niezdolność do wykreowania legitymowanej i stabilnej władzy wykonawczej³¹. Wystąpienie takiej awarii tworzy okoliczności, w których zmiana systemu wyborczego staje się możliwa. Shugart poprzez koncepcję „awarii systemowej” na poziomie systemowym wyjaśniał m.in. popularność mieszanych systemów wyborczych jako rozwiązań bar-

²⁷ G. Rahat, R.Y. Hazan, *The Barriers to Electoral System Reform: A Synthesis of Alternative Approaches*, „West European Politics” 2011, nr 3, s. 478–494.

²⁸ L. Nunez, K. Jacobs, *Catalysts and Barriers: Explaining Electoral Reform in Western Europe*, „European Journal of Political Research” 2016, nr 3, s. 454–473.

²⁹ K. Lundell, *The Origin of Electoral Systems in The Post-War Era: A Worldwide Approach*, London, 2010, s. 59–87.

³⁰ D. Pilon, *Wresting with Democracy: Voting Systems as Politics in the Twentieth-Century West*, Toronto 2013, s. 52.

³¹ M.S. Shugart, *Inherent and Contingent Factors in Reform Initiation in Plurality Systems*, [w:] *In To Keep or to Change First Past the Post? The Best of Both Worlds?*, red. A. Blais, Oxford 2008, s. 13.

dziej zrównoważonych (wykorzystujących to co najlepsze z „dwóch światów”) na tle tzw. „systemów ekstremalnych”³².

Reasumując, analizy dotyczące kwestii kierunków polityki reform wyborczych, podmiotów decyzyjnych, ich motywacji i kontekstów oraz uzyskiwanych efektów stwarzają nowe możliwości interpretacyjne i niewątpliwie optymalizują politykę reform wyborczych.

Literatura

- Andrews J., Jackman R.W., *Strategic Fools: Electoral Rule Choice under Extreme Uncertainty*, „Electoral Studies” 2005, nr 1.
- Baldini G., Renwick A., *Italy toward (Yet Another) Electoral Reform*, [w:] *Italian Politics: The Year of Bulldozer*, New York 2015.
- Benoit K., *Models of Electoral System Change*, „Electoral Studies” 2004, nr 3.
- Bol D., *Electoral Reform, Values and Party Self-Interest*, „Party Politics” 2016, nr 1.
- Bowler S., Donovan T., Karp J.A., *Why Politicians Like Electoral Institutions: Self-Interest, Values, or Ideology?*, „Journal of Politics” 2006, nr 2.
- Browne E.C., Hamm K.E., *Legislative Politics and the Paradox of Voting: Electoral Reform in Fourth Republic France*, „British Journal of Political Science” 2011, nr 2.
- Calvo E., *The Competitive Road to Proportional Representation: Partisan Biases and Electoral Regime Change under Increasing Party Competition*, „World Politics” 2009, nr 1.
- Colomer J., *Handbook of Electoral System Choice*, Basingstoke 2004.
- Colomer J., *It's parties That Choose Electoral Systems or, Duverger's Laws Upside Down*, „Political Studies” 2005, nr 1.
- Cusack T., Iversen T., Soskice D., *Economic Interests and the Origins of Electoral Systems*, „American Political Science Review” 2007, nr 3.
- Donovan M., *The Politics of Electoral Reform in Italy*, „International Political Science Review” 1995, nr 1.
- Emmenegger P., Petersen K., *Taking History Seriously in Comparative Research: The Case of Electoral System Choice, 1890–1939*, „Comparative European Politics” 2015, nr 6.
- Hasen R., *The Supreme Court and Election Law: Judging Equality from Baker v. Carr to Bush v. Gore*, New York 2003.
- Katz R., *A Theory of Parties and Electoral Systems*, Baltimore 1980.
- Katz R., *Comment*, „Representation” 2007, nr 4.

³² Ibidem, s. 14–19.

- Katz R., *Democracy as a Cause of Electoral Reform: Jurisprudence and Electoral Change in Canada*, „West European Politics” 2011, nr 3.
- Le Duc L., *Electoral Reform and Direct Democracy in Canada*, „West European Politics” 2011, nr 2.
- Lundell K., *The Origin of Electoral Systems in The Post-War Era: A Worldwide Approach*, London, 2010.
- Nohlen D., *Changes and Choices in Electoral Systems*, [w:] *Choosing an Electoral system: Issues and Alternatives*, red. A. Lijphart, B. Grofman, Praeger 1984.
- Norris P., *Cultural Explanations of Electoral Reform: a Policy Cycle Model*, „West European Politics” 2011, nr 3.
- Nunez L., Jacobs K., *Catalysts and Barriers: Explaining Electoral Reform in Western Europe*, „European Journal of Political Research” 2016, nr 3.
- Pilet J-B., Bol D., *Party Preferences and Electoral Reform: How Time in Government Affects the Likelihood of Supporting Electoral Change*, „West European Politics” 2011, nr 3.
- Pilon D., *Wresting with Democracy: Voting Systems as Politics in the Twentieth-Century West*, Toronto 2013.
- Rahat G., Hazan R.Y., *The Barriers to Electoral System Reform: A Synthesis of Alternative Approaches*, „West European Politics” 2011, nr 3.
- Reed S., Thies M., *The Causes of Electoral Reform in Japan*, [w:] *Mixed Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds?*, red. M.S. Shugart, M.P. Wattenberg, Oxford 2001.
- Reilly B., *Elections and Post-Conflict Political Development*, [w:] *Political Economy of Statebuilding: Power after Peace*, red. M. Berdal, D. Zaum, London 2013.
- Renwick A., *Electoral Reform in Europe since 1945*, „West European Politics” 2011, nr 3.
- Renwick A., Pilet B., *Face san the Ballot: The Personalization of Electoral Systems in Europe*, Oxford 2016.
- Renwick A., *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy*, Cambridge 2010.
- Reynolds A., *Designing Democracy in a Dangerous World*, Oxford 2011.
- Shugart M.S., *Inherent and Contingent Factors in Reform Initiation in Plurality Systems*, [w:] *In To Keep or to Change First Past the Post? The Best of Both Worlds?*, red. A. Blais, Oxford 2008.
- Sokół W., *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007.
- Williams K., *Judicial Review of Electoral Thresholds in Germany, Russia, and the Czech Republic*, „Electoral Law Journal” 2005, nr 3.